

PROEMI

La cultura com a fonament d'una obra col·lectiva

El text que ara joiosament s'edita és el fruit d'una bella amistat entre dues personalitats formidables que van fer de la cultura l'eix a l'entorn del qual es va desenvolupar llur trajectòria vital.

Aquest llibre tan valuós sobre Josep Sebastià Pons que va escriure Esteve Albert i que va ser distingit amb el premi Vila de Perpinyà de 1983, havia romàs inèdit fins ara i se'n conservaven diverses versions, que Josep Puig-Pla i Jaume Vellvehí i Altimira han examinat abans de decidir, amb bon criteri, la plasmació final que ara es posa a l'abast del públic lector, acompanyada d'uns annexos, que recullen intervencions extraordinàriament interessants de Simona Gay, germana de Josep Sebastià Pons i, com ell mateix, poeta eminent, de Josep Pla, prosista magistral, o del mateix Esteve Albert. Ens trobem, doncs, davant d'un volum que constitueix una veritable fita per al coneixement d'aquests dos autors i del nostre món literari.

Esteve Albert i Josep Sebastià Pons tenien caràcters prou diferents. Mentre Albert era un home inquiet, incansable, apassionat i fins i tot impetuós, Pons tenia un perfil on conflueixen la saviesa acadèmica, la reflexió exigent i un lirisme commogut, que es reflectia en el seu prestigi com a professor universitari i que projectava en una construcció literària d'una qualitat excepcional, que l'universalitzava com un altíssim poeta.

Què unia aquests dos homes que han deixat una petjada tan perdurable entre nosaltres? Abans de res, una franca i espontània sintonia, que es nodria d'una admiració mútua. Però sobretot una voluntat d'arrelament, sorgida d'una estimació profunda per la terra

i per la comunitat humana on havien nascut i que els havien conferit un sentit d'identitat. I en aquesta dimensió tan primordial per als dos, coincidien en la determinació de construir una llengua literària amb vocació de ser reconeguda com a pròpia per la seva gent, en un anhel de dignificació allunyada alhora d'elitistes artificis erudits i de la frivolitat del qui banalitza la precisió o es rabeja en la vulgaritat.

Si Esteve, en un moment marcat per la postguerra civil i un franquisme asfixiant, va ser clau per emprendre iniciatives teatrals en català vinculades a la història i a la tradició, amb una clara intenció popular, Pons aconseguia, en un context propici a una marginació creixent del català a la Catalunya Nord pel que fa als usos més formals, enlairar-lo fins a assolir cims insòlits i un reconeixement general.

Resseguint les pàgines d'aquest preciós volum, Esteve Albert, que no es proposa exercir ni d'investigador expert ni de crític literari, ens apropa en un mateix camí la vida i l'obra de Josep Sebastià Pons, que reivindica amb convicció i aconsegueix que la seva poesia se'ns torni no tan sols més transparent, sinó també més íntima. I, a més, hi esdevenim testimonis d'un moment històric que podem associar a un anhel de ressorgiment en què Albert i Pons van assumir, des d'àmbits diversos, una responsabilitat confluent al servei de la llengua.

Llegir avui **Josep Sebastià Pons, poeta de la catalanitat essencial** és capbussar-nos en alguns dels versos més reeixits de la literatura catalana del segle XX i celebrar que en una època adversa la cultura catalana pogués comptar amb aquestes dues personalitats tan vigoroses i fecundes.

Carles Duarte i Montserrat

PRÒLEG

Massa sovint, la frontera que ens han imposat ha fet que els ciutadans de la resta dels Països Catalans oblidin que les terres catalanes s'estenen també més al nord d'aquesta odiosa ratlla fronterera i que desconeixin el que abans havia estat, simplement, el nord de Catalunya i ara és la Catalunya del Nord. Si més no fins al mes d'octubre de 2017, quan una bona part de catalans del sud vam saber que va ser gràcies a la col·laboració dels nostre compatriotes del nord que els ciutadans d'arreu del Principat de Catalunya vam tenir urnes per poder exercir el nostre dret a votar en el referèndum d'autodeterminació d'aquell dia 1.

Però, això no obstant i com és lògic, al llarg dels temps no tothom ha participat d'aquest oblit generalitzat. Com per exemple Jacint Verdaguer, a la seva època. I, entre d'altres, Esteve Albert i Corp també va saber sempre quins eren els autèntics límits territorials de la catalanitat. El fascinà, de ben jove, la llengua literària de Josep Sebastià Pons, d'ençà que -als setze anys- adquirí un exemplar d'*Amor de pardal. El Singlar*, el volum amb dues obres teatrals de Pons, publicat a Barcelona l'any 1930. Anys després faria la coneixença del poeta d'Illa i de la seva germana, la poetessa Simona Gay, amb els quals mantingué una excel·lent amistat. I, al costat del seu incansable activisme, entre l'extensa obra escrita per aquest *homenot* maresmenc -«poesia, teatre, guions d'espectacles, biografia, assajos històrics, articles d'opinió...», com ens recorden els curadors d'aquesta edició- hi apareix diverses vegades el nom del poeta nord-català. D'Andorra estant, per exemple, preparà i anotà l'antologia de vint-i-cinc poemes de Pons *Paisatge familiar* (1967) i escriví el pròleg per a l'edició de la seva obra de teatre *El misteri de sant Pere Urseol* (1967), a més de representar-la a Sant Miquel de Cuixà i a Barcelona.

Però, com altres textos albertians, va romandre inèdit un assaig amb què havia obtingut el premi literari Vila de Perpinyà de 1983:

Josep Sebastià Pons, poeta de la catalanitat essencial, que ara Josep Puig-Pla i Jaume Vellvehí i Altimira ens posen a l'abast gràcies a la seva recerca arxivística. I hem d'agrair als dos investigadors mataronins el rescat d'aquest text oblidat perquè, amb el seu característic estil popular, Esteve Albert, després d'una descripció del panorama social i lingüístic del Rosselló i de la vila natal del poeta durant el segle XIX, per tal que el lector conegui els orígens d'aquest autor, ens ofereix un magnífic retrat literari de Josep Sebastià Pons tot desglossant, llibre a llibre, les imbricacions entre la seva vida i la seva poesia -amb algunes noves informacions recollides de primera mà-, sense oblidar les seves relacions amb els poetes del sud ni el seu mestratge sobre la nova poesia occitana, i ho complementa amb la bibliografia de l'autor. Però és que, a més, els curadors han tingut l'encert d'afegir-hi un riquíssim apèndix on s'apleguen l'article que Albert publicà a la revista mexicana *Pont Blau* (1962); els seus pròlegs a *Paisatge familiar* (1967) i *El misteri de sant Pere Urseol* (1967); el poema que ell mateix va escriure en memòria de Pons; la transcripció d'una conversa entre Albert i Simona Gay, que li forneix dades biogràfiques sobre el seu germà; la transcripció d'una altra conversa entre Albert, Simona Gay i Josep Pla tot preparant l'homenatge a Pons que va tenir lloc a Illa i a Barcelona entre 1967 i 1968; unes notes de Josep Pla sobre les seves converses amb Esteve Albert i Simona Gay amb motiu d'aquest mateix homenatge; una nota de Simona Gay sobre la correspondència del jove Pons amb els seus pares, que ella conservava; la transcripció de quatre cartes manuscrites inèdites adreçades per Simona Gay a Esteve Albert entre 1962 i 1967; i una selecció de nou fotografies.

Es tracta, doncs, d'un volum fonamental per a tot lector interessat en l'obra de Josep Sebastià Pons i en la d'Esteve Albert, que enriqueix el coneixement sobre la història literària del nostre segle XX.

August Bover i Font
Institut d'Estudis Catalans

INTRODUCCIÓ

La figura d'Esteve Albert i Corp (Dosrius, Maresme, 1914 – Andorra la Vella, 1995), esdevé inesgotable per la multiplicitat del seu activisme i per la seva prolífica obra escrita. Poesia, teatre, guions d'espectacles, biografia, assajos històrics, articles d'opinió... I encara que Albert ha tingut la sort de ser un autor publicat i relativament estudiat, més la seva figura que no la seva obra, de tant en tant encara surt a la llum algun text inèdit. Recordem, per exemple *La Memòria de l'Esteve Albert. Vivències amb Manuel Serra i Moret, Josep Carner, Carles Cardó, Fèlix Millet i Maristany, Antoni Comas, Joan Peiró, Pau Casals* publicada el 2013, o la novel·la inèdita *Hem matat un poeta*, que s'intentà publicar el 2014, sense èxit, l'original mecanoscrit de la qual actualment es conserva a la Biblioteca Nacional d'Andorra cedida per Manuel Anglada que l'havia conservat.¹

Ara hem pogut localitzar un assaig inèdit en el fons documental Esteve Albert de l'Arxiu Comarcal del Pallars Sobirà (=ACPS), a Sort. Es tracta de *Procés i projecció de Josep Sebastià Pons. Poeta de la catalanitat essencial*, obra amb la qual fou guardonat amb el Premi literari Vila de Perpinyà de 1983 i que havia restat inèdita.

Esteve Albert ens proposa ara un retrat literari del poeta rossellonès Josep Sebastià Pons (Illa, 1886 – 1962) mitjançant el qual se'ns ofereix un reportatge personal del Rosselló de la seva època. Una panoràmica de la cultura catalana d'aquells anys a la Catalunya d'administració francesa, amb especial atenció a la Renaixença nord-catalana, les relacions amb el Principat i la situació lingüística. El paper de Pons en el desvetllament de la consciència del català com a llengua literària culta esdevé el centre d'interès d'Albert, que troba en el poeta d'Illa els arguments on emmirallar el seu pensament. La llengua, la cultura i la tradició popular i el paisatge són els temes compartits per ambdues figures que en Albert

¹ LUENGO A. (2016). «Esteve Albert, també novel·lista», *Bon Dia Andorra* (4 d'octubre). Andorra la Vella.

esdevenen l'arrel ancestral que es projecta cap al futur. Afegim-hi el rol de Pons en el desvetllament de la literatura occitana contemporània i l'occitanisme d'Albert i completarem, amb aquesta confluència d'interessos, algunes de les grans bases del pensament i l'activisme d'Albert que enfoca, a més i en divergència amb Pons, cap a l'activisme polític.

I tot això presentat des de la trajectòria vital de Pons, amb un pes destacat de la vivència personal i familiar del poeta, que es fusiona, més que no pas il·lustra, amb l'obra poètica.

El nostre treball, doncs, es planteja amb el propòsit d'editar l'assaig inèdit d'Albert. La nostra intenció, però, no ha estat l'edició crítica amb les variants del mateix text, per bé que n'indiquem l'existència i el seu caràcter general.

Quant als criteris de l'edició, hem procurat respectar al màxim l'original albertià tal com expliquem en l'apartat corresponent.

Per a l'estudi i la contextualització ens hem valgut de la documentació conservada al mateix arxiu de Sort en el fons Esteve Albert, a banda de les fonts bibliogràfiques que es detallen, relatives a l'obra de Pons i d'Albert.

En els annexos, transcrivim alguns textos i documents que completen i enriqueixen l'assaig d'Albert, ja sigui perquè donen testimoni de les fonts que hi emprà o bé perquè complementen la interpretació que fa de la figura de Pons i la seva obra.

Així, reproduïm els pròlegs del dosriuenc a *Paisatge familiar: 25 poemes de Josep Sebastià Pons* i a *Misteri de Sant Pere Urseol*, igual com l'article «Josep Sebastià Pons i el llenguatge poètic» que publicà a la revista *Pont Blau* el 1962. En canvi no hi hem inclòs l'article «Josep Sebastià Pons» publicat a la revista *Inquietud* el 1955, per trobar-se ja inserit íntegrament en l'assaig. En aquests textos ja s'apunten algunes de les idees que podem anar resseguint a *Procés i projecció de Josep Sebastià Pons* i hi trobarem el to i el centre d'interès albertià que el presideixen.

Tres documents serveixen de mostra de les fonts primàries emprades per Albert en el seu assaig i contenen informació prou interessant sobre la vida familiar de l'illesenc.

La transcripció de la conversa de Josep Pla, Simona Gay – germana de Pons – i Esteve Albert amb motiu dels preparatius de l'homenatge de 1967, il·lustren la dedicació d'Albert a la difusió de l'obra i la figura del rossellonès admirat. Així mateix, reproduïm les

notes de 1967 de Josep Pla, recollides a *El viatge s'acaba* (OC, 39), en relació a les visites d'Esteve Albert, que també expliquen aquells preparatius.

Un conjunt representatiu de la correspondència de Simona Gay amb Albert dona detalls de l'activisme del dosriuenc en la difusió i el reconeixement del poeta així com de les edicions d'obres de Josep Sebastià i Simona Pons i també d'Albert.

I tanca l'apartat d'annexos, un recull d'imatges de l'homenatge de 1968 a la plaça del Ram d'Illa.

Hem d'agrair les facilitats donades pel personal de l'Arxiu Comarcal del Pallars Sobirà, a Sort, i les observacions i els consells del Dr. August Bover.

Finalment també volem agrair els generosos escrits introductoris del mateix August Bover i de Carles Duarte, president del Consell Nacional de la Cultura i de les Arts (CONCA) 2012-2019 i la col·laboració de Sebastià Frère, artista i net de Josep Sebastià Pons i, a través d'ell, de la professora de la Universitat de Perpinyà i membre de l'IEC, Miquela Valls.

ESTEVE ALBERT I JOSEP SEBASTIÀ PONS

Josep Sebastià Pons

L'escriptor Josep Sebastià Pons, nom de ploma de Josep Pons Trainer (Illa, Rosselló, 1886-1962), és considerat el gran escriptor nord-català del seu temps. Va ser un referent per a les lletres contemporànies de la Catalunya del Nord i d'Occitània, per a les quals exercí el mestratge tot contribuint al seu desvetllament.

Nascut en una família benestant i conservadora, Josep Sebastià es va mantenir distant de l'activisme polític i ideològic, ja que entenia el catalanisme des de la cultura. El 1905 inicià una primera estada a Madrid per completar la formació de llengua castellana, disciplina de la qual, amb la literatura, n'exerciria la docència. El viatge el portà a fer una escala a Barcelona, on pogué adquirir *Canigó* de Jacint Verdaguer que li deixà una forta empremta. En retornar a Illa prengué la determinació d'escriure en català l'obra poètica. Tot un repte en la situació de la llengua a la Catalunya del Nord d'aquells anys en què el català era ben present en la vida diària, però ningú l'escrivia (Pons 1977: 126).

Pons havia de trobar una llengua que -si bé havia de conservar els trets fonamentals del llenguatge viu popular del Rosselló- no s'allunyés amb excés del català estàndard. La seva formació en la cultura francesa, el coneixement històric de la tradició literària rossellonesa -objecte de la seva tesi doctoral (1929), *La Littérature catalane en Roussillon au XVIIe et au XVIIIe siècles*- i l'arrelament al territori i la seva llengua li donaren les eines que el conduïren a l'elaboració de la llengua literària al Rosselló.

La seva obra poètica en català s'inicià amb el recull *Roses i xiprers* (1911), que fou seguit per *El bon pedrís* (1919), *L'estel de l'escamot* (1921), *Canta perdiu* (1925) i *L'aire i la fulla* (1930). El 1933, la mort inesperada de la seva esposa, Elena Soler,² trasbalsà

² Com diu Ayensa (2019: 29), Pons sempre va escriure el nom sense hac. Quan el text és d'Albert respectem la forma «Helena» que ell utilitza.

enormement el poeta que, després de *Cantilena* (1937), obrí un llarg parèntesi que no es tancà fins al 1950 amb un nou llibre de poemes: *Conversa*. Pòstumament, es publicà *Cambra d'hivern* (1966) que estava preparant quan va morir el 1962.

S'inicià com autor teatral amb una peça breu concebuda conjuntament amb l'escultor Gustau Violet i amb música d'Enric Morera: *La font de l'Albera* (1922). Seguiren les peces *Amor de pardal* i *El singlar* (1923) i el *Misteri de Sant Pere Urseol* (1952), aquesta amb música de Pau Casals. També reeixí com a prosista amb *El llibre de les set sivelles* (1955) i, en francès, *Concert d'été* (1950) i les seves memòries *L'oiseau tranquille*, publicat pòstumament el 1987. Com a assagista literari publicà estudis sobre clàssics catalans (Ramon Llull, Bernat Metge o Jaume Roig) i de la literatura castellana (Garcilaso de la Vega, l'Archipreste de Hita o Miguel de Cervantes, entre d'altres), així com Déodat de Séverac, Aristides Maillol o Jacint Verdaguer.

Esteve Albert i Corp

Esteve Albert i Corp (Dosrius, Maresme 1914 – Andorra la Vella 1995) fou poeta, autor teatral i assagista en llengua catalana i promotor cultural, però també activista polític i, menys conegut, occitanista. Nasqué a Can Batlle, una masia de Dosrius, en una humil família pagesa de fermes creences catòliques, la seva trajectòria fou la d'un home d'acció amb profunds convenciments polítics.

A disset anys arribà a Mataró i passa a estudiar al Seminari a Barcelona. És en aquests anys finals d'adolescent que pren partit per la transversalitat: s'apunta al Centre Catòlic d'Obrers, s'interessa pels drets dels treballadors i s'apropa al sindicalisme, que entén obert i respectuós per a totes les creences de la CNT de Joan Peiró. Alhora és membre actiu de la Federació de Joves Cristians de Catalunya i es relaciona amb destacats membres d'Unió Democràtica, s'afilia a Estat Català i serà un dels fundadors del Front Nacional de Catalunya, ja en la postguerra. El seu pensament, que cal situar en la cruïlla de les ideologies en expansió d'aquells anys trenta i en les dels cinquanta i seixanta, incorporarà elements de la doctrina social de l'Església (a partir de l'encíclica *Rerum Novarum* del papa Lleó XIII), com a cristià que era o les preocupacions socials i de millora de les condicions de vida i treball dels obrers, rebutjant d'altra banda

les doctrines col·lectivistes, estatalistes i socialitzadores que topen de ple amb el seu humanisme de respecte a l'individu, la família, les tradicions i la propietat; o també el naturalisme preecologista, el mediterranisme i l'europeisme que somnia en l'Europa dels pobles.

Aturant-nos en altres facetes de la seva personalitat, Miquel Reniu el definí com «un home de matriu pagesa» en una conferència amb aquest títol durant els actes del Centenari Esteve Albert el 2014.³ I Xavier Garcia com «l'home del vell saber rural, pagès i muntanyenc» i també com un ecologista avançat que s'oposava a l'«incipient model socioeconòmic d'aglomeració urbana i consum industrial».⁴

El seu catalanisme polític serà radicalment i conscient independentista. Va participar en els Fets del 6 d'octubre de 1934 com a militant de Nosaltres Sols! Durant la Guerra Civil constituí amb altres persones (algunes de dretes o moderades) el Comitè de Salut Pública a Dosrius i salvà religiosos i persones amenaçades, amagant-les o fent-les passar la frontera. En la Segona Guerra Mundial col·laborà amb els aliats i actuà com a passador de jueus perseguits i contactà amb el maquis.

Acabada la Guerra Civil emprengué una intensa activitat en la clandestinitat. Va acollir a la seva casa de Dosrius la primera Conferència Nacional del Front Nacional de Catalunya (FNC) el 1946, el partit al qual s'havia incorporat. Precisament com a representant del FNC assistí durant un temps a les reunions del clandestí Consell Nacional de la Democràcia Catalana, actiu entre 1945 i 1949.⁵ Conegut com a Comitè Pous i Pagès, pel nom del seu president, agrupava les forces de la resistència a l'interior amb excepció dels comunistes del PSUC. El 1947 viatjà a París en representació del Consell, amb altres dos delegats, per intentar rel·ligar l'acció entre el Govern de la Generalitat del president Irla a l'exili i el Consell Nacional de Londres, encara esperançats en la

³ La conferència tingué lloc el 12 de juliol a Dosrius. Reniu apuntava en la mateixa línia a «Centenari del naixement de l'Esteve Albert», *Tornaveu. Associacionisme i Cultura*, 27 de febrer, consultable en línia a <https://www.tornaveu.cat/reportatge/1671/2014-centenari-del-naixement-de-lesteve-albert>.

⁴ GARCIA, X. (gener 2006). «L'home del vell saber rural», *Revista Userda*#18, Ecoconverses, p. 4-5.

⁵ PUIG PLA (2013), p. 163-170.

intervenció internacional contra Franco. En cessar voluntàriament com a representant del FNC al Consell Nacional de la Democràcia adoptà una línia molt independent, s'acostà al Consell Nacional Català de Londres, presidit per Carles Pi i Sunyer, i es va relacionar estretament amb Josep Maria Batista i Roca. Pel seu compte anà a visitar Pau Casals a Prada per transmetre-li la idea d'acceptar la Presidència de la Generalitat, qüestió que havia estat tractada al Comitè Pous i Pagès i avalada pel seu president, però que Albert emprengué en aquell moment de manera personal, tal com va confessar a *La Memòria de l'Esteve Albert*.⁶

En un altre ordre de coses, viatjà a Sud-Amèrica en dues missions comercials⁷ del Gremi de Constructors de Maquinària Tèxtil, que tenia un fort arrelament a Mataró.⁸ Allí aprofità per establir contactes culturals i polítics amb els exiliats catalans al Brasil, a l'Argentina o a Xile i també amb personalitats locals. Segons l'actriu Montserrat Julió, que el conegué a Santiago, es dedicà molt més a aquestes relacions que a la feina encomanada.⁹

El 1955 va decidir autoexiliar-se a Andorra la Vella, no tant per fugir de la pressió del règim franquista, com s'ha dit erròniament algunes vegades i està escrit a la Gran Enciclopèdia Catalana¹⁰. El seu col·laborador urgellenc Jordi Pasques ho va afirmar a l'acte institucional del Centenari Esteve Albert a l'Ajuntament de Mataró el 2014. Segons Joan Triadú, fou el Pessebre Vivent d'Engordany el que el va endur a Andorra.¹¹ El Pessebre Vivent d'Engordany (1955-1962) assolí un gran èxit i tingué repercussió a la premsa barcelonina i de més enllà. Contribuí en gran manera al desenvolupament turístic d'Andorra, a l'hivern i tot l'any, que fins llavors només era visitada els mesos d'estiu. Miquel Reniu, fill del gran amic i col·laborador d'Albert Josep Reniu,¹² coincideix amb les impressions de Pasques

⁶ PUIG PLA (2013), p. 166-168.

⁷ RENIU (1998), p. 32-33.

⁸ Era impulsat per l'industrial Emili Albo Franquesa, que fou alcalde de Mataró (1952-1955).

⁹ JULIÓ, Montserrat (2003). *Vida endins. Crònica d'un exili a Xile*. Premi Romà Planas i Miró de Memòries Populars. Barcelona: Viena Edicions, p. 355.

¹⁰ <https://www.enciclopedia.cat/gran-enciclopedia-catalana/esteve-albert-i-corp>

¹¹ TRIADÚ (2008), p. 84.

¹² **Josep Reniu i Calvet** (Mataró, 1914-1999) fou actor, rapsoda i promotor cultural. Participà en alguns muntatges teatrals d'obres d'Albert, amb qui col·laborà en altres iniciatives.

i de Triadú.¹³ Jordi Pasques, a la seva comunicació a les lles. Trobades Culturals Pirinenques, ha escrit que -mig any abans del primer Pessebre Vivent- Albert ja havia arribat a Andorra convidat per l'advocat de la Seu d'Urgell Joan Sansa (a qui coneixia per mitjà de l'advocat i polític Josep Benet), que era el secretari dels Cursos Internacionals d'Extensió Universitària, organitzats pel Consell General d'Andorra amb col·laboració de la Universitat de Barcelona.¹⁴

Tanmateix la residència al país dels Pirineus li permeté una major llibertat de moviments en tots els sentits i en moltes facetes, fent d'enllaç entre l'oposició de l'interior i la de l'exterior i podent dur a terme, a més, activitats comercials, entre les quals obtingué alguna concessió afavorida per estaments andorrans.¹⁵ De fet passava la frontera amunt i avall molt sovint i sense més problemes que altres persones. En aquesta etapa desplegà una extraordinària activitat al Rosselló i a Occitània, relacionant-se amb moltíssimes persones i impulsant tot tipus de projectes culturals. Pel que fa a altres negocis, Joan Triadú narrant un dels viatges que havien fet conjuntament pels anys cinquanta va escriure: «vam arribar-nos fins a Londres, on l'Albert tenia uns interessos econòmics congelats des de feia anys».¹⁶ Triadú, que dedica un llarg capítol de les seves memòries a Albert, referint-se a la seva atribolada existència, afirma que «ningú no acabava d'explicar-se ben bé els múltiples aspectes de la seva vida».¹⁷ En una targeta de visita personal i del Grup Artístic Pyrene del Rosselló, del qual en fou impulsor, consta residència a Andorra i uns altres domicilis o despatxos al Castell de Valmy (Argelers), Mataró i Barcelona!

¹³ Entrevista personal amb Miquel Reniu i Tresserras, setembre de 2022.

¹⁴ PASQUES I CANUT, Jordi (2015), «Ressó mediàtic dels espectacles turisticoculturals d'Esteve Albert». *Iles Trobades Culturals Pirinenques*. Societat Andorrana de Ciències, Andorra.

¹⁵ El botiguer Fontcuberta d'Argenton se l'havia trobat trastejant en el magatzem d'uns aparcaments de la Seu d'Urgell, per tant prop de la frontera amb Andorra, segons testimoni que ens va transmetre el seu fill Lluís Fontcuberta i Gel.

¹⁶ TRIADÚ (2008), p. 82. Per consultes que hem fet podria referir-se a la necessitat d'adquirir agulles per al tèxtil, de les quals hi havia molta carestia a la indústria catalana, i que majorment procedien de la Gran Bretanya.

¹⁷ TRIADÚ (2008), p. 85.